

Tytuły cesarskie w pismach Lucyfera z Cagliari

Emperor's Titles in Lucifer of Cagliari's Works

ks. Piotr Wilk¹

Abstract: The article presents what titles Lucifer of Cagliari applies to Emperor Constantius II. The main part of the work is preceded by a short introduction, which contains basic information about the Author and his works. The main part describes selected contexts of use of individual groups of titles and the functions they perform. The bishop used titles to express irony, show the ruler his error and persuade him to convert. The titles used for the monarch were also compared with those used for other people and with the titles used by Hilary of Poitiers for Constantius II.

Keywords: Emperor; Titles; Lucifer of Cagliari; Constantius II; Invective

Informacje na temat Lucyfera² z Cagliari są dość skromne³. Nie mamy pewnej wiedzy na temat jego osoby i działalności przed 355 rokiem, co najwyżej możemy domyślać się, analizując jego pisma, że podstawową edukację odebrał w rodzinnej Sardynii, a wykształcenie retoryczne

¹ Ks. mgr lic. Piotr Wilk, uczestnik Specjalistycznego Kursu Teologicznego, Instytut Nauk Teologicznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin, Polska; e-mail: piotr1705@op.pl; ORCID: 0000-0001-7603-6964.

² W literaturze polskiej biskup z Cagliari występuje pod imieniem „Lucyfer” albo „Lucyferiusz”. Autor artykułu opowiada się za pierwszą opcją, kierując się tym, iż E. Dekkers (*Clavis Patrum Latinorum*, Turnhout 1995, s. 36) podaje „Lucifer”, a nie „Luciferius”, dlatego autor spolszcza to imię jako „Lucyfer”.

³ Podstawowe informacje na temat osoby i twórczości Lucyfera z Cagliari podaje EK XI 109-111 oraz NSWP II 673-674. Obszerne opracowania sporządzili: G. Krüger, *Lucifer, Bischof von Calaris, und das Schisma der Luciferianer*, Leipzig 1886; G. Corti, *Lucifero di Cagliari. Una voce nel conflitto tra Chiesa e Impero alla metà del IV secolo*, Milano 2004. Na gruncie polskim natomiast: S. Longosz, *Inwektywa przeciw panującym u łacińskich pisarzy chrześcijańskich. Obelgi Lucyferiusza z Calaris przeciw Konstancjuszowi w świetle tradycji inwektywy starożytnej*, Lublin 1971, D. Spychała, *Lucyfer, biskup Caralis i jego stosunek do konfliktów doktrynalnych w Kościele IV wieku*, „Universitas gedanensis” 51 (2016) s. 127-148; J. Jakielaszek, *Peryfrazja progresywna i strategie tekstowe na podstawie Moriundum esse pro Dei Filio Lucyfera z Cagliari*, *VoxP* 46-47 (2004) s. 461-468.

uzyskał w Rzymie. Klasyczne szkolne szlify potwierdzają kilkukrotne odwołania się do Wergiliusza i Cyserona. Przełomowym dla naszego autora okazał się synod biskupów w Mediolanie, zwołany w 355 roku, na którym reprezentował papieża Liberiusza. W trakcie obrad wyraził sprzeciw wobec prób zaocznego potępienia Atanazego z Aleksandrii. Wobec nieugiętej postawy został wraz z Euzebiuszem z Vercelli i Dionizym z Mediolanu skazany na wygnanie. Jego tułaczka trwała od 355 do 361 roku, a w jej trakcie przebywał kolejno w Germanicii (dziś Kahramanmaraş), Eleutheropolis w Palestynie i egipskiej Tebaidzie. Po śmierci cesarza Konstancjusza II w 361 roku jego następcą, Julian Apostata, zezwolił, by wypędzeni za poprzednika hierarchowie wrócili do swych stolic. Lucyfer został objęty amnestią, ale nie od razu powrócił na Sycylię. Udał się do Antiochii, by wesprzeć tamtejsze stronnictwo pronicejskie, co doprowadziło do schizmy antiocheńskiej⁴. Po tym wydarzeniu najprawdopodobniej wrócił w rodzinne strony, gdzie, jak podaje Hieronim, zmarł za cesarza Walentyniana około 370 roku⁵.

Spuścizna po biskupie z Cagliari obejmuje przede wszystkim 5 pism: *Quia absentem nemo debet iudicare nec damnare siue De Athanasio* w dwóch księgach, *De non conveniendo cum haereticis*, *De regibus apostaticis*, *De non parcendo in Deum deliquentibus*, *Moriundum esse pro Dei Filio*. Do utworów biskupa wlicza się również dwa krótkie listy: pierwszy do Florencjusza, wysokiego urzędnika cesarskiego, i drugi do Euzebiusza z Vercelli⁶. W edycji Diercksa znajdziemy też listy do Lucyfera autorstwa Florencjusza, papieża Liberiusza oraz dwa Pseudo-Atanazego. Zasadnicze dzieła Kalarytańczyka powstały w czasie wygnania i są to apele skierowane do Konstancjusza, w których wzywa ariańskiego władcę do nawrócenia. Same tytuły dzieł przekazują przesłanie każdego z nich np. brak możliwości porozumienia pomiędzy nicejczykami i arianami⁷, brak zgody na osądzanie Atanazego pod jego nieobecność, bez

⁴ J. Szymusiak, *Schizma antiocheńska*, EK I 645-647.

⁵ Zob. Hieronim, *De viris illustribus* 95, red. E. Richardson, TU 14/1, Leipzig 1896, tł. W. Szoldrski, Hieronim, *O znakomitych mężach*, PSP 6, Warszawa 1970, s. 111.

⁶ Wydanie krytyczne wszystkich dzieł autora, z którego korzystamy w pracy, zawiera: Lucifer Calaritanus, *Opera*, red. G.F. Diercks, Turnhout 1978. W tym wydaniu, poza pismami Lucyfera, znajdują się listy skierowane do niego oraz przypisywane mu wyznanie wiary. Przytoczone tłumaczenia dzieł Lucyfera zostały sporządzone przez autora artykułu.

⁷ Lucifer Calaritanus, *De non conveniendo cum haereticis*, red. G.F. Diercks, CCL 8, Turnhout 1978, s. 163-192.

przesłuchania go⁸. Hierarcha, zwracając się do cesarza Konstancjusza, pokazuje na przykładach królów Izraela, że władcy apostaci również cieszyli się spokojnym życiem, co jednak nie uzasadnia, by okazywać pobłażliwość tym, którzy odstępują od Boga⁹. Kalarytańczyk uzasadnia też, iż dla prawdziwego chrześcijanina naturalną postawą jest gotowość oddania życia za prawdę o bóstwie Syna Bożego¹⁰, a nie okazywanie wyrozumiałości dla heretyków¹¹.

W niniejszym artykule chcemy odpowiedzieć na dwa pytania. Po pierwsze, jakie tytuły były stosowane wobec władcy, a po drugie, czemu służyło ich użycie¹². Na koniec twórczość Sardynczyka zostanie zestawiona z wybranymi dziełami Hilarego z Poitiers oraz wskazane zostaną wnioski. Nie omawiamy tu obraźliwych epitetów, a nawet wyzwisk, jakie biskup kierował pod adresem cesarza, z jednej strony dlatego, że temat ten został już opracowany przez ks. prof. Stanisława Longosza, z drugiej zaś dlatego, że pragniemy skupić się na określeniach stosowanych wobec władcy jako takiego.

Dla uczciwości należy stwierdzić, że Lucyfer w swych pismach najczęściej zwraca się do Konstancjusza bezpośrednio per „ty, Konstancjuszu”. Fraza ta wprost wypowiedziana do Konstancjusza, kiedy zastosowano wołacz, występuje 88 razy, a dodatkowo biskup wykorzystał pięć razy imię cesarza w mianowniku, choć *de facto* pełni ono rolę wołacza. Lucyfer jest daleki od stylu, w którym dominowałyby kurtuazja i chęć

⁸ Lucifer Calaritanus, *Quia absentem nemo debet iudicare nec damnare siue De Athanasio*, red. G.F. Diercks, CCL 8, Turnhout 1978, s. 3-132 (dalej: *De Athanasio*).

⁹ Lucifer Calaritanus, *De regibus apostaticis*, red. G.F. Diercks, CCL 8, Turnhout 1978, s. 133-162.

¹⁰ Lucifer Calaritanus, *Moriundum esse pro Dei Filio*, red. G.F. Diercks, CCL 8, Turnhout 1978, s. 263-300.

¹¹ Lucifer Calaritanus, *De non parcendo in Deum deliquentibus*, red. G.F. Diercks, CCL 8, Turnhout 1978, s. 193-262.

¹² Źródłami do poznania tytulatury cesarzy, z okresu ok. 500 lat, są inskrypcje, monety oraz zachowane do naszych czasów dokumenty. Zob. M. Peachin, *Roman Imperial Titulature and Chronology, A.D. 235-284*, Amsterdam 1990, s. 10-24. Oprócz funkcji konwencjonalnej (wyrażenie szacunku wobec władzy przez Lucyfera) sami cesarze podejmowali starania, aby stosowano wobec nich najwyższe tytuły państwowe (np. Oktawian i tytuł „imperator”). Zob. R. Syme, *Imperator Caesar: A Study in Nomenclature*, „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte” 2 (1958) s. 172-188. Spełniały one też funkcję propagandową (np. Konstancjusz II i tytuł „Sarmaticus” oraz „Persicus”). Zob. T. Barnes, *Two Victory Titles of Constantius*, ZPE 52 (1983) s. 229-235. W tym artykule zajmujemy się tytułami, które stosował Lucyfer wobec Konstancjusza.

zachowania konwenansów. Bezpośredni ton jego utworów odzwierciedla ich ducha. Hierarcha podejmuje w nich gorący apel do władcy o nawrócenie, o zmianę wyznania z arianizmu na nicejskie. Zastosowanie zwrotu per „ty” pozwala sądzić, iż biskup zdaje się traktować Konstancjusza też jako wiernego, a nie tylko jako monarchę.

1. Pozytywne predykaty

Spośród różnych określeń władcy Lucyfer najczęściej posługuje się tytułem „imperator”. Termin ten stosuje 48 razy. Drugim pod względem częstotliwości jest wyraz „rex”, użyty 44 razy, a najrzadziej, bo tylko dwa razy, biskup wykorzystał słowo „augustus”, nie użyje natomiast wcale określenia „dominus”. Pierwszy i drugi termin, tj. „imperator” i „rex”, są przydawką rzeczowną dla imienia Konstancjusza lub też je zastępują. W ostatnim przypadku dość często wspomniane słowa „imperator” i „rex” posiadają przydawkę przymiotną, zgodnie z ówczesną praktyką, w stopniu najwyższym. Takie złożenia tworzą zwroty do cesarza, którymi Lucyfer go tytułuje. Zazwyczaj takie tytuły w literaturze np. w listach czy dokumentach, zawierają określenia, które najogólniej wyrażają pozytywną treść, np. w listach Cypriana mamy „carissimi fratres”¹³ lub w liście Florencjusza do Lucyfera: „benignissimo Lucifero”¹⁴. Podobnie jest w twórczości Kalarytańczyka. Stosuje on wobec Konstancjusza następujące określenia: roztropny (*prudenter*)¹⁵,

¹³ Np. Cyprianus, *Ep.* 2, 1; 4, 1; 5, 1, red. G.F. Diercks, CCL 3B, Turnhout 1994, tł. W. Szoldrski: Św. Cyprian, *Listy*, PSP 1, Warszawa 1969, s. 29, 33 i 37.

¹⁴ Lucifer Calaritanus, *Epistula Florentii ad Luciferum episcopum*, red. G.F. Diercks, CCL 8, Turnhout 1978, s. 305.

¹⁵ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* I 6, 20-22: „Conspicis, prudentissime imperator, hoc tibi bonum uideri quod sit malum et hoc malum quod bonum?”; *De Athanasio* I 36, 36-37: „Prudentissimus imperator non uidisti uae tibi posse esse, quia haeresem tuam per sanguinis Dei hominum fusionem putasti reaedificandam?”; *De Athanasio* I 42, 41-42: „Quam tenes, rex prudentissime, spem, cum haec omnia uerteris in contrarium?”; *De Athanasio* II 6, 37-39: „Clamat apostolus quod homicidae non sunt possessuri regnum caelorum, et tu Constantius prudentissimus dicis imperator?”; *De Athanasio* II 29, 1-2: „Dicis cupio, prudentissime imperator, in quibus debemus effici coimitatores apostoli?”; *Moriundum esse pro Dei Filio* 7, 7-9: „Inanem gloriam tibimet serua omnemque stolidissimi cordis tui prudentiam tibimet retine et comparibus tuis quibus te morum coniunxit similitudo”.

mądry (*sapientissimus*)¹⁶, uczciwy (*aequissimus*)¹⁷, sprawiedliwy (*iustissimus*)¹⁸, pobożny (*piissimus*)¹⁹, świętobliwy (*sanctissimus*)²⁰.

Wśród wymienionych epitetów najczęściej stosowany jest przymiotnik „prudentissimus”, później „piissimus”, a pozostałe są wymienione po jednym razie. Te pozytywne określenia są jednak we wszystkich przypadkach opatrzone dozą gorzkiej ironii. Zwraca na to uwagę Ilona Opelt, która także wspomina, iż ironia jako zabieg retoryczny była stosowana również przez Cyncerona, wzór rzymskich pisarzy. Być może on był w tym inspiratorem dla biskupa z Cagliari²¹. Poniżej zaprezentowane zostaną trzy przykłady pozytywnych tytułów przenikniętych ironią.

Lucyfer, kiedy określa Konstancjusza jako osobę roztropną, stawia m.in. takie pytanie: „Czy rozumiesz, wielce roztropany Cesarzu, że to, co Tobie jawi się jako dobro, jest złem, a to, co jawi ci się złem, jest dobrem?”²². Roztropność powszechnie kojarzy się z umiejętnością właściwego poznania i rozróżnienia tego, co właściwe i niewłaściwe. Choć Lucyfer takim tytułem obdarza cesarza, jednak, jak wskazuje sens zdania, w tym przypadku rzecz ma się zupełnie odwrotnie. W tym fragmencie biskup swą uwagę wyraża poprzez pytanie, które poniekąd dopuszcza jakąś formę zniuansowania lub doprecyzowania ze strony władcy, ale też stanowi ziarno wzbudzające wątpliwość co do osoby władcy, a to już wystarczy. W polemice podważenie autorytetu przeciwnika może być potraktowane jako mały, ale nie raz wystarczający, sukces. Niemniej Lucyfer nie waha

¹⁶ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* II 15, 2-3: „et tu uir sapientissimus compellis nos ad aeternos uenire tecum cruciatos”.

¹⁷ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* I 14, 1: „Quid dicis, aequissime rex?”.

¹⁸ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* I 24, 1-2: „Qualis es aduerte, iustissime imperator, propter quem esse dicta sentiantur etiam illa quae in Scariotham Iudam et populum Iudaeorum fuerint dicta”.

¹⁹ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* I 30, 11-13: „Efferbuisti ad innocentis fundendum sanguinem rex piissimus, tamquam non meminisses scriptum”; *De Athanasio* II 24, 1-2: „Sed iterum te obsecro, piissime, cognoscas, imperator, cum sis et unici Filii Dei negator et in eum credentium persecutor”; *Moriundum esse pro Dei Filio* 4, 59-60: „per quidquid denique rabies tua piissimi imperatoris in nostram censuerit ingerere necem”.

²⁰ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* II 4, 32-35: „Dic, sanctissime, in quo abundare poterit Christianorum iustitia plus quam scribarum et Pharisaeorum”.

²¹ I. Opelt, *Formen der Polemik bei Lucifer von Calaris*, VigCh 26 (1972) s. 223-224.

²² Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* I 6, 20-22. Por. przypis nr 15.

się przed wyrażeniem podobnego sądu także w mocniejszych, twierdzących słowach²³.

Kolejny przykład traktuje o ironicznych wypowiedziach na temat sprawiedliwości władcy. Kalarytańczyk pisze takie słowa: „Poznaj, kim jesteś, wielce sprawiedliwy cesarzu, ze względu na którego przytacza się to, co powiedziano o Judaszu Iskariocie i Żydach”²⁴. Biskup z Cagliari dokonuje tu kuriozalnego zestawienia, gdyż z jednej strony określa Konstancjusza jako męża sprawiedliwego, ale z drugiej strony stwierdza, iż władca posiada tę cechę na miarę zdrajcy Chrystusa i osób, które skazały Niewinnego na śmierć. Lucyfer stosuje chrześcijański motyw literacki, mianowicie dla zdyskredytowania przeciwnika zestawiano go z Iskariotą i przywódcami Izraela²⁵. Hierarcha pod osłoną pochwały szydzi z władcy i jednoznacznie dołącza monarchę do grona chrześcijańskich antybohaterów.

Ostatnim, wymienionym przykładem w kategorii pozytywnych tytułów władcy jest określenie go jako „pobożnego” (*piissimus*). Przypomnijmy tylko, że główną przyczyną powstania dzieł Lucyfera jest konflikt o prawdziwość bóstwa Syna pomiędzy arianami, z Konstancjuszem na czele, a nicejczykami, reprezentowanymi przez hierarchę. Biskup pisze: „Lecz ponownie błagam cię, wielce pobożny imperatorze, poznaj, że, odrzucając jedyne Syna Bożego i prześladowając wierzących w Niego, będziesz uznany za równego tym, których niegodziwość opisują Dzieje Apostolskie”²⁶.

Lucyfer w swym apelu do Konstancjusza określa go jako „piissimus”, jednakże czytelnik w trakcie lektury całego zdania i przytoczonego następnie fragmentu Dz 23,10-15 znów odnosi wrażenie, że rzecz ma się zupełnie odwrotnie. Cesarz, rzekomo pobożny, odrzuca wiarę w Syna Bożego i prześladowuje Jego wyznawców. W tym krótkim zdaniu z jednej

²³ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* I 42, 41-42: „Quam tenes, rex prudentissime, spem, cum haec omnia uerteris in contrarium?”

²⁴ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* I 24, 1-2: „Qualis es aduerte, iustissime imperator, propter quem esse dicta sentiantur etiam illa quae in Scariotham Iudam et populum Iudaeorum fuerint dicta”.

²⁵ W podobny sposób pisali rówieśnicy Lucyfera, a jednocześnie przeciwnicy arianizmu, Hilary z Poitiers i Atanazy z Aleksandrii. Opisuje to: R. Flower, *Emperors and Bishops in Late Roman Invective*, Cambridge 2013, s. 109 i 189. Zob. też: S. Longosz, *Zarys historii inwektywy wczesnochrześcijańskiej*, RT 43/2 (1996) s. 379-381.

²⁶ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* II 24, 1-2: „Sed iterum te obsecro, piissime, cognoscas, imperator, cum sis et unici Filii Dei negator et in eum credentium persecutor, si non conpar illis inueniaris, quorum in Actibus apostolorum describitur nequitia”.

strony zdefiniowano pobożność jako prawowierność i odpowiednie postępowanie, a z drugiej strony stwierdza się, iż ani jeden z tych dwóch elementów nie występuje u imperatora. Co więcej cesarz podejmuje jawną walkę z ortodoksją i ortopraksją. Dodatkowo Lucyfer zestawia Konstancjusza z bohaterami wspomnianego passusu Dziejów Apostolskich, a są nimi gorliwi Żydzi, gotowi zabić św. Pawła. W ten sposób dysonans pomiędzy pozytywnym tytułem a pozostałymi informacjami brzmi jeszcze mocniej, a odbiorca tekstu nabiera przeświadczenia, że monarcha wcale nie jest bogobojny. Lucyfer sięgnął po ironię, by wstrząsnąć cesarzem, pierwszym adresatem pism, i zachęcić go do przemiany, jak też, być może, aby dać impuls do refleksji innym osobom z otoczenia monarchy, które zetkną się z tym tekstem²⁷.

2. Negatywne predykaty

Biskup z Cagliari stosuje również tytuły wobec władcy, które jawnie wyrażają niechęć do osoby monarchy. W takich złożeniach do słowa „imperator” bądź „rex” dodaje następujące dookreślenia: bezczelny (*inpuidentissimus*)²⁸, głupi (*insulsissimus*²⁹, *stolidissimus*³⁰, *stultissimus*³¹), szkaradny (*immanissimus*)³², nikczemny (*flagitiosissimus*)³³, okrutny (*crudelissimus*)³⁴, doczesny

²⁷ Zob. Florentius, *Epistula ad Luciferum Episcopum*, red. G.F. Diercks, CCL 8, Turnhout 1978, s. 305. List Florencjusza wskazuje, że pisma Lucyfera albo były czytane wcześniej, zanim trafiły do cesarza, albo też były odczytywane w obecności władcy i jego otoczenia. Trudno sądzić, aby miały one wyłącznie charakter listu prywatnego.

²⁸ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* I 13, 37-38: „Responde, imperator inpuidentissime, si haec gerere potest Dei habens spiritum”.

²⁹ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* II 18, 46-48: „Si igitur testes neque tu neque conblasphemi tui esse potestis, quomodo fecisti, insulsissime rex, damnari et quidem a consacerdotibus suis totius uirum innocentiae?”.

³⁰ Lucifer Calaritanus, *Moriundum esse pro Dei Filio* 4, 41: „Omnes momento peragrare si posses gentes, inuenisses, stolidissime imperator”.

³¹ Lucifer Calaritanus, *Moriundum esse pro Dei Filio* 14, 1: „Quid dicis, rex stultissime?”.

³² Lucifer Calaritanus, *Moriundum esse pro Dei Filio* 2, 39-40: „Constanti imperator immanissime”.

³³ Lucifer Calaritanus, *De non parcendo in Deum deliquentibus* 23, 17-19: „tu audis a nobis, quod enim sis sceleratus, omnium hominum flagitiosissimus, qui idcirco haec geras ut nos coapostatas facias tuos”.

³⁴ Lucifer Calaritanus, *Moriundum esse pro Dei Filio* 3, 22-23: „Et tamen, imperator crudelissime, quidquid saeuitia tua nobis intulit atque inrogatura erit”.

(*interea*)³⁵, ohydny (*sceleratissimus*)³⁶, niesprawiedliwy (*iniustissimus*)³⁷. Połączenie tytułatury z pejoratywnymi określeniami samo w sobie może budzić zdziwienie, a efekt ten może pogłębić świadomość, że adresatem pism jest cesarz rzymski³⁸. Jednakże, jak wyjaśnia ks. Stanisław Longosz, stosowanie inwektywy było znaną praktyką w starożytnej Grecji i Rzymie, a jej celem w pierwszej kolejności było przekonanie do własnych racji, a nie chęć obrażenia³⁹, choć wskazane u Lucyfera tytuły po części spełniają też to zadanie. Zatem działalność Kalarytańczyka wpisuje się w szerszy nurt pism polemicznych. Zaprezentujemy szerzej dwa przykłady tych sformułowań, mianowicie „szkaradny” i „doczesny”, które pokazują dodatkowy sens tych epitetów. W pierwszym przypadku czytamy: „Jakkolwiek jesteś pozbawiony wszelkiego rozumu, to jednak, wyciągając wniosek z okazywanej ci pogardy, możesz zobaczyć, że żadnym sposobem my nie możemy zostać odciągnięci z drogi prawdy, Konstancjuszu, szkaradny cesarzu”⁴⁰.

Całe zdanie jest utrzymane w agresywnym tonie, ale żeby w pełni zrozumieć sens określenia „szkaradny” (*immanissimus*), trzeba zaznaczyć, że w poprzednim zdaniu Lucyfer czyni aluzję do 2Kor 11,14, gdzie mowa jest o diable, który udaje anioła światłości. Według Kalarytańczyka Konstancjusz, choć kreuje się na pięknego posłańca, zwiastuna prawdy, to w rzeczywistości okazuje się szkaradną postacią, siewcą kłamstwa. Tytuł „szkaradny” nie tylko ma obrazić monarchę, ale też zdemaskować jego działalność oraz podkreślić religijny kontekst sporu. Konstancjusz, który popiera arianizm, jest w oczach biskupa piewą fałszu, dlatego używa on tak dosadnego określenia, aby przez to bronić wiary nicejskiej, podjąć walkę z herezjami Ariusza i wykazać jej diabelskie pochodzenie.

Następnym tytułem, który może być niejasny, jest termin „doczesny” (*interea*). Lucyfer podaje: „Jak zatem, Konstancjuszu, władco doczesny,

³⁵ Lucifer Calaritanus, *Moriundum esse pro Dei Filio* 6, 4-6: „Constanti interea imperator, semper insulsissime, ea ingerere quae te exstinguant, nos contra uiuificent?”.

³⁶ Lucifer Calaritanus, *Moriundum esse pro Dei Filio* 6, 24: „In hoc uero sceleratissimus iudicaris”.

³⁷ Lucifer Calaritanus, *Moriundum esse pro Dei Filio* 14, 26-28: „Tibi uero iniustissimo persecutori nostro uenturum sine fine supplicium scire debes”.

³⁸ Prawdopodobnie z powodu tonu pism biskupa Florencjusz w liście do Lucyfera pyta, czy na pewno to on jest ich autorem.

³⁹ Longosz, *Zarys historii inwektywy wczesnochrześcijańskiej*, s. 363-390.

⁴⁰ Lucifer Calaritanus, *Moriundum esse pro Dei Filio* 2, 37-40: „Nullis ergo modis posse nos a uia ueritatis deflecti, licet intellectui omni careas, tamen ex parte, contemni te inspiciens, potes tandem uidere, Constanti imperator immanissime”.

choć zawsze głupi, wciąż ośmielasz się wprowadzać takie rzeczy, które niszczą ciebie, a nas przeciwnie – napelniają życiem?”⁴¹. Przytoczony fragment, podobnie jak wcześniejszy, również wypełniony jest obelżywym przekazem. Jak zauważa Sonia Laconi, pojawia się tu podwójny przytyk pod adresem Konstancjusza. Pierwszy opiera się na kontraście dwóch słów „doczesny” i „zawsze”, gdzie przez małość panującego zostaje tym mocniej podkreślona jego przywara. Drugi atak na władcę polega na podkreśleniu „doczesności” jego panowania w przeciwieństwie do wiecznego władania Chrystusa, o czym Lucyfer wspomina w *Moriundum esse pro Dei Filio* 11, 50⁴². Napięcie pomiędzy władzą Boga i cesarza jest istotnym wątkiem w twórczości biskupa. Biskup kilkakrotnie wyraża wątpliwość co do potęgi cesarza w perspektywie ostatecznego królowania Boga⁴³. Hierarcha poprzez ten tytuł władcy nie tylko wyśmiewa braki intelektualne Konstancjusza, lecz także sygnalizuje sporną kwestię relacji pomiędzy porządkiem Bożym i państwowym.

3. Tytuł Augusta

Osobnym tytułem, który Lucyfer stosuje dwa razy, jest określenie „august” (*augustus*)⁴⁴. Pierwszym, który przyjął ów przydomek w 27 roku przed Chrystusem, był Oktawian. Jak wskazuje Marian Plezia, pochodzenie tego tytułu pierwotnie wiąże się z czynnościami rzymskich augurów, choć w odniesieniu do cesarza oznacza tyle co „boski”, „wielkoduszny”⁴⁵. Można domniemywać, że tytuł ten, choć nie oznaczał formalnie żadnej funkcji kultycznej, poniekąd wyrażał, obok tytułu „pontifex maximus”, szczególne względy u bogów, zwierzchność władcy nad sprawami religijnymi i jego zorientowanie w tychże kwestiach. Z kolei od czasów

⁴¹ Lucifer Calaritanus, *Moriundum esse pro Dei Filio* 6, 4-6: „Quomodo adhuc praesumis, Constanti interea imperator, semper insulsissime, ea ingerere quae te extinguant, nos contra uiuificent?”.

⁴² S. Laconi, *Commento*, w: *Moriundum esse pro Dei Filio*, red. S. Laconi, Roma 1998, s. 290.

⁴³ Por. Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* I 3, 2-4 oraz Lucifer Calaritanus, *De non conueniendo cum haereticis* 6, 25-26.

⁴⁴ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* II 4, 75-77 oraz Lucifer Calaritanus, *Moriundum esse pro Dei Filio* 13, 33-34.

⁴⁵ M. Plezia, *Słownik łacińsko-polski*, t. 1, Warszawa 2007, znaczenie III s.v. augustus.

Dioklecjana „august” oznaczał dwóch najważniejszych uczestników te-trarchii.

W pierwszym fragmencie, gdzie Lucyfer stosuje termin „augustus”, hierarcha zwraca uwagę na jego religijne znaczenie. Wskazuje zwłaszcza na aspekt poznania w wierze, który wyraża w takich słowach: „Tak bardzo jesteś szalony, Konstancjuszu Auguście, że, kiedy nakazałeś to uczynić, nie pamiętałeś tego, co powiedział Pan”⁴⁶. Passus ów pokazuje, jak podkreśla Rocco Schembra, rozbrat pomiędzy oczekiwaniem, jakie może żywć otoczenie względem augusta, a stanem rzeczywistym, ponieważ cesarz nie rozumie spraw Bożych, choć jest określany jako „boski”⁴⁷. Zamiast rzutkości w kwestiach religii, Kalarytańczyk określa monarchę jako „szalonego” (*excors*), a także stwierdza, że doznał on swego rodzaju amnezji (*nec (...) potueris reminisce*). W ten sposób biskup podważa religijny rys terminu „august” w odniesieniu do monarchy.

Gdy Lucyfer używa omawianego określenia drugi raz, wówczas zwraca się przeciwko potędze władcy. Sardyńczyk pisze takie słowa: „Ponieważ nasze stopy są obite i chronione nauczaniem ewangelicznym, depczemy Ciebie, choć jesteś augustem, oraz węża, nawołującego Cię do zarzynania niewinnych”⁴⁸. Podkreślona została tu godność monarchy, ale Lucyfer stwierdza, że może ona być zdeptana przez ludzi Boga, co nawiązuje też do wyżej zasygnalizowanego napięcia na linii władca–wierzący. Tytuł ten wyraża potęgę władcy, jednak w tym passusie jest on usytuowany w kontekście religijnym, nicejczycy są obuci, nawiązanie do Ef 6,15, a sam cesarz zostaje zestawiony z biblijnym wężem, który wedle prococtwa z Rdz 3,15 zostanie starty. Słowo „august” jest zastosowane przez biskupa dla wyrażenia ironii wobec cesarza, trudno dopatrzeć się szczerzej chęci okazania szacunku monarsze. Hierarcha usiłuje obalić przekonanie o potędze cesarza i jego kompetencji do ingerowania w sprawę wiary chrześcijan.

Wedle narracji Lucyfera sam Konstancjusz miał przykładać dużą wagę do piastowanego przez siebie urzędu. Stąd też biskup przytacza rzekome słowa cesarza, który traktował napomnienia ze strony sardyńskiego hierarchy jako ujmę. Notuje on takie słowa Konstancjusza:

⁴⁶ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* II 4, 75-77: „Adeo es excors, Constanti Auguste, ut nec dictum illud Domini, cum haec mandares fieri, potueris reminisce”.

⁴⁷ Lucifero di Cagliari, *Su Atanasio*, tł. R. Schembra, Rzym 2017, s. 156, przyp. 267.

⁴⁸ Lucifer Calaritanus, *Moriundum esse pro Dei Filio* 13, 33-34: „calcaris tu, licet sis augustus, et in te obteritur rugiens in nostrum insontium necem serpens”.

„Powinieneś okazać mi szczególne względy, ponieważ jestem cesarzem Cesarstwa Rzymskiego”⁴⁹ oraz: „Doświadczam krzywdy od Lucyfera, władca od człowieka biednego”⁵⁰. Wskazane fragmenty podkreślają przekonanie monarchy o wyjątkowym znaczeniu instytucji cesarza w państwie, a w konsekwencji potrzebę szczególnego traktowania jego osoby. Równocześnie podkreślają one dystans pomiędzy władcą a poddanym, imperatorem a człowiekiem, który określany jest przymiotnikami „egenus” i „miser”. Stanowiło to istotną cechę dominatu, ówczesnej formy sprawowania władzy. Jednakże przy całej życzliwości do Lucyfera, należy też mieć na uwadze specyficznie polemiczny charakter twórczości hierarchy oraz jego stronnictwo, co zmusza do bardzo ostrożnego przyjmowania takich uwag, jak wskazane powyżej.

4. Tytuły stosowane przez Lucyfera wobec innych osób i przez Hilarego

Dla uwypuklenia ironicznego sensu zastosowanych przez Lucyfera tytułów, wspomnijmy, że Lucyfer podejmuje też tytułaturę wobec innych osób. Takie dookreślenia zastosowano wobec patriarchów⁵¹ i proroków Starego Testamentu⁵², Apostołów⁵³ oraz męczenników⁵⁴, a także wobec współczesnych hierarsze Atanazego z Aleksandrii⁵⁵ i Dionizego z Mediolanu⁵⁶.

⁴⁹ Lucifer Calaritanus, *De non parcendo in Deum deliquentibus* 19, 46: „Debueras, inquis, mihi specialiter parcere, quia fuissem rex Romani imperii”. Zob. Lucifer Calaritanus, *De non parcendo in Deum deliquentibus* 20, 60-61: „Contumeliam mihi Lucifer facit imperatori”.

⁵⁰ Lucifer Calaritanus, *De non parcendo in Deum deliquentibus* 29, 42-43: „Iniuriam patior a Lucifero, imperator ab homine egeno”. Zob. Lucifer Calaritanus, *De non parcendo in Deum deliquentibus* 33, 43-44: „Iniuriam patior a Lucifero homine misero et utique imperator”.

⁵¹ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* I 2, 30.

⁵² Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* I 35, 50-51; II 21, 29-30; Lucifer Calaritanus, *De non parcendo in Deum deliquentibus* 1, 31.

⁵³ Lucifer Calaritanus, *De non parcendo in Deum deliquentibus* 6, 43; 25, 42-43;

⁵⁴ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* II 21, 29-30; Lucifer Calaritanus, *De non conveniendo cum haereticis* 8, 26-27.

⁵⁵ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* I 23, 43: „persequi Domini fidelissimum sacerdotem”.

⁵⁶ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* II 8, 3: „sanctissimum Dionysium Mediolanensium episcopum”.

Wszystkie zastosowane wobec nich tytuły są jak najbardziej pozytywne, nie ma tu sarkastycznego zabarwienia, przyjmowanego wobec władcy. Każda z tych osób jest przywołana jako antycypująca ortodoksyjną wiarę bądź jej aktualny wyznawca. Są to osoby, których wypowiedzi i autorytet popierają stanowisko Lucyfera, stąd logiczne jest, że są oni traktowani przez niego z szacunkiem. W odniesieniu do biblijnego wzorca króla, Jozjasza, oraz współczesnego bojownika o wiarę, Atanazego, Lucyfer podkreśla ich prawowierność poprzez określenie „fidelissimus”⁵⁷. Wyrażenie to w pierwszym przypadku stanowi wezwanie dla Konstancjusza do naśladowania modelowego monarchy Izraela, a w drugim broni patriarchę Aleksandrii przed osądem cesarza. Z kolei wobec doktrynalnych przeciwników, innych niż Konstancjusz, np. Ariusza czy Jerzego z Kapadocji, który kierował Kościołem w Aleksandrii po depozycji Atanazego w 356 roku, biskup niemal nie stosuje tytułów. Wielokrotnie Ariusza nazywa „mistrzem” Konstancjusz, ale zawsze jest to zaprawione sarkazmem⁵⁸. Raczej kieruje pod ich adresem wyłącznie negatywne określenia. Ariusza określa jako „współzatracańca” (*conperditus*)⁵⁹, „współbrzydliwca” (*condestestabilis*)⁶⁰ i „współświatokradcę” (*consacrilegus*)⁶¹, Jerzy natomiast jest nazywany „współheretykiem” (*cohaereticus*)⁶², „współświątokradcą” (*consacrilegus*)⁶³ oraz „synem zarazy” (*filius pestilentiae*)⁶⁴.

Inną, uzupełniającą kwestią jest to, jak Lucyfer wypada na tle współczesnych sobie autorów. Biskup z Cagliari może być porównany z Hilarym z Poitiers i jego trzema utworami: *Liber primus ad Constantium*⁶⁵, *Liber secundus ad Constantium*⁶⁶ oraz *Contra Constantium*

⁵⁷ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* I 23, 43: „persequi Domini fidelissimum sacerdotem” [Athanasium]; Lucifer Calaritanus, *De non parcendo in Deum delinquentibus* 6, 55: [Iosias] „cupiens cultor inueniri dei fidelissimus”.

⁵⁸ Por. Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* II 21, 32; Lucifer Calaritanus, *De non parcendo in Deum delinquentibus* 32, 46; Lucifer Calaritanus, *Moriundum esse pro Dei Filio* 12, 59.

⁵⁹ Lucifer Calaritanus, *De non parcendo in Deum delinquentibus* 31, 35.

⁶⁰ Lucifer Calaritanus, *De non conveniendo cum haereticis* 9, 27.

⁶¹ Lucifer Calaritanus, *Moriundum esse pro Dei Filio* 12, 47.

⁶² Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* I 9, 16.

⁶³ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* II 25, 18.

⁶⁴ Lucifer Calaritanus, *De Athanasio* I 10, 48.

⁶⁵ Hilarius Pictaviensis, *Liber primus ad Constantium*, CSEL 65, ed. A. Feder, s. 181-187.

⁶⁶ Hilarius Pictaviensis, *Liber secundus ad Constantium*, CSEL 65, ed. A. Feder, s. 197-205.

*imperatorem*⁶⁷, które opracował Emil Stanula⁶⁸. Galijski biskup żył w tym samym czasie co Lucyfer, również z powodu wiary doświadczył wygnania w 356 roku, a jego utwory od strony formalnej są podobne do dzieł Kalarytańczyka. Zwłaszcza w ostatnim, *Contra Constantium*, Hilary kieruje mocną inwektywę pod adresem cesarza, niemniej naszą uwagę skupmy na tytułach, jakie wobec niego są zastosowane.

Tak samo w pierwszej i drugiej księdze *Ad Constantium* ton wypowiedzi jest grzeczny i umiarkowany, w tych utworach biskup zwraca się do władcy z szacunkiem. W pierwszym dziele znajdujemy dwa tytuły wobec cesarza: „dominus beatissimus Augustus”⁶⁹ oraz „glorissimus Augustus”⁷⁰. W drugim jest więcej tytułów, konkretnie osiem, i są one następujące: „piissimus imperator”⁷¹, „bonus et religiosus”⁷², „pius imperator”⁷³, „vestra pietas”⁷⁴, „Augustus”⁷⁵, „dignitissimus imperator”⁷⁶, „optimus et religiosus imperator”⁷⁷ oraz „dominus Constantius imperator”⁷⁸. Wszystkie te przydomki zostały użyte w dobrej wierze, co potwierdza szerszy kontekst wypowiedzi. W przeważającej części mają one powiązanie z pobożnością i ze sprawami wiary, zgodnie z tematyką utworów, gdzie hierarcha broni credo nicejskiego i sprzeciwia się arianizmowi. Inny wydźwięk ma ostatni list, wymierzony przeciwko Konstancjuszowi. Wobec braku reakcji cesarza Hilary odchodzi od dotychczasowego tonu, a podejmuje język bardziej agresywny. W *Contra Constantium* nie znajdujemy takich tytułów, jak we wcześniejszych dziełach, za to spotyka się zwroty wprost do Konstancjusza⁷⁹. Namiastką wcześniej podejmowanej tytulatury są bezpośrednie

⁶⁷ Hilarius Pictaviensis, *Contra Constantium imperatorem*, SCh 334, ed. A. Rocher, Paryż 1987.

⁶⁸ E. Stanula, „*Non possumus*” św. Hilarego z Poitiers, SSHT 18 (1985) s. 181-189.

⁶⁹ Hilarius Pictaviensis, *Liber primus ad Constantium* 1.

⁷⁰ Hilarius Pictaviensis, *Liber primus ad Constantium* 2.

⁷¹ Hilarius Pictaviensis, *Liber secundus ad Constantium* 1.

⁷² Hilarius Pictaviensis, *Liber secundus ad Constantium* 1.

⁷³ Hilarius Pictaviensis, *Liber secundus ad Constantium* 2.

⁷⁴ Hilarius Pictaviensis, *Liber secundus ad Constantium* 2.

⁷⁵ Hilarius Pictaviensis, *Liber secundus ad Constantium* 2.

⁷⁶ Hilarius Pictaviensis, *Liber secundus ad Constantium* 3.

⁷⁷ Hilarius Pictaviensis, *Liber secundus ad Constantium* 4.

⁷⁸ Hilarius Pictaviensis, *Liber secundus ad Constantium* 8.

⁷⁹ Hilarius Pictaviensis, *Contra Constantium imperatorem* 23: „Hoc nunc a te, Constanti, requiro”.

frazy: „O najokrutniejszy z okrutnych”⁸⁰, a także: „ty niegodziwy człowieku”⁸¹. Poza tymi sformułowaniami Konstancjusz jest też nazwany „tyranem”⁸², ponadto jest stawiany w jednym rzędzie z władcami ciemieżycielami chrześcijan: Neronem, Decjuszem i Maksymianem Dają⁸³. Można stwierdzić, że Hilary, posługując się tytułaturą wobec cesarza, używa jej dla wyrażenia autentycznego szacunku dla władcy, kiedy natomiast używa mocnych słów wobec imperatora, zamiast prześmiewczych tytułów używa określenia „tyran”, porównań do cesarzy prześladowców albo inwektywy.

Podsumowując, dzieła Lucyfera z Cagliari zawierają zwroty do władcy, które podzielono na trzy grupy: z predykatem pozytywnym lub negatywnym oraz tytuł „augustus”. Hierarcha zastosował poszczególne określenia monarchy zgodnie z ogólnym celem swych pism, czyli zachętą do nawrócenia. Pełniły one zatem funkcję nie tyle kurtuazyjną, co raczej perswazyjną, zostały podporządkowane ogólnemu celowi. Tytułów, które zawierały dodatnie przydawki, a także przydomka „augustus”, Kalarytańczyk użył w połączeniu z ironią. W ten sposób najprawdopodobniej chciał zburzyć w Konstancjuszu przeświadczenia o słuszności arianizmu. Epitety z ujemnymi przydawkami oprócz funkcji inwektywy, przez którą biskup chciał najpewniej wstrząsnąć odbiorcą, uświadamiały też władcy ze względu na swą dosadność, jak wielki błąd popełnia, kiedy odrzuca wiarę w bóstwo Syna. Omówione tytuły spełniały też funkcję ośmieszenia władcy, jak również mogły w otoczeniu cesarza wzbudzać wątpliwość co do jego kompetencji w sprawach chrześcijańskiej wiary.

Zestawienie tytułów stosowanych przez Kalarytańczyka wobec imperatora oraz innych osób pozwala tym bardziej wyciągnąć wniosek, że względem monarchy traktował je nie tyle jako konwenans, co raczej narzędzie polemiczne. Z kolei określenia stosowane do innych osób wyrażają prawdziwy szacunek do nich, aczkolwiek można zauważyć w ich zastosowaniu schematyczność. Porównanie użycia tytułatury przez Lucyfera i Hilarego pozwala stwierdzić, że w kontekstach, gdzie Sardyńczyk dodawał element ironiczny, Galijczyk wyrażał postawę ireniczą i atencję.

⁸⁰ Hilarius Pictaviensis, *Contra Constantium imperatorem* 8: „At tu, omnium crudelium crudelissime”.

⁸¹ Hilarius Pictaviensis, *Contra Constantium imperatorem* 25: „o tu sceleste”.

⁸² Hilarius Pictaviensis, *Contra Constantium imperatorem* 7.

⁸³ Hilarius Pictaviensis, *Contra Constantium imperatorem* 7 i 8 (wspomnienie o Neronie w pkt. 11).

Mimo zbieżności tematyki dzieł, tego samego adresata, jak i podobieństw w inwektywie, obaj autorzy odmiennie rozkładali akcenty polemiki i stosowali zwroty wobec Konstancjusza.

Bibliography

Sources

- Cyprianus, *Epistulae*, red. G.F. Diercks, CCL 3B, Turnhout 1994, tł. W. Szołdrski, św. Cyprian, *Listy*, PSP 1, Warszawa 1969, s. 27-308.
- Florentius, *Epistula ad Luciferum Episcopum*, red. G.F. Diercks, CCL 8, Turnhout 1978, s. 305.
- Hieronymus, *De viris illustribus*, red. E. Richardson, TU 14/1, Leipzig 1896, tł. W. Szołdrski, św. Hieronim, *O znakomitych mężach*, PSP 6, Warszawa 1970, s. 23-149.
- Hilarius Pictaviensis, *Liber primus ad Constantium*, red. A. Feder, CSEL 65, Vindobona 1916, s. 181-187.
- Hilarius Pictaviensis, *Liber secundus ad Constantium*, red. A. Feder, CSEL 65, Vindobona 1916, s. 197-205.
- Hilarius Pictaviensis, *Contra Constantium imperatorem*, red. A. Rocher, SCh 334, Paris 1987.
- Lucifer Calaritanus, *Quia absentem nemo debet iudicare nec damnare siue De Athanasio*, red. G.F. Diercks, CCL 8, Turnhout 1978, s. 3-132. tł. R. Schembra, *Lucifero di Cagliari, Su Atanasio*, Roma 2017, s. 41-222.
- Lucifer Calaritanus, *De regibus apostaticis*, red. G.F. Diercks, CCL 8, Turnhout 1978, s. 133-162.
- Lucifer Calaritanus, *De non conveniendo cum haereticis*, red. G.F. Diercks, CCL 8, Turnhout 1978, s. 163-192.
- Lucifer Calaritanus, *De non parcendo in Deum deliquentibus*, red. G.F. Diercks, CCL 8, Turnhout 1978, s. 193-262.
- Lucifer Calaritanus, *Moriundum esse pro Dei Filio*, red. G.F. Diercks, CCL 8, Turnhout 1978, s. 263-300.
- Lucifer Calaritanus, *Epistula Florentii ad Luciferum episcopum*, red. G.F. Diercks, CCL 8, Turnhout 1978, s. 305.

Studies

- Barnes T., *Two Victory Titles of Constantius*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 52 (1983) s. 229-235.

- Corti G., *Lucifero di Cagliari. Una voce nel conflitto tra Chiesa e Impero alla metà del IV secolo*, Milano 2004.
- Dekkers E., *Clavis Patrum Latinorum*, Turnhout 1995.
- Flower R., *Emperors and Bishops in Late Roman Invective*, Cambridge 2013.
- Jakielaszek J., *Peryfrazza progresywna i strategie tekstowe na podstawie Moriundum esse pro Dei Filio Lucyfera z Cagliari*, „Vox Patrum” 46-47 (2004) s. 461-468.
- Krüger G., *Lucifer, Bischof von Calaris und das Schisma der Luciferianer*, Leipzig 1886.
- Laconi S., *Commento*, w: *Moriundum esse pro Dei Filio*, red. S. Laconi, Roma 1998, s. 93-430.
- Longosz S., *Inwektywa przeciw panującym u łacińskich pisarzy chrześcijańskich. Obelgi Lucyferiusza z Calaris przeciw Konstancjuszowi w świetle tradycji inwektywy starożytnej*, Lublin 1971.
- Longosz S., *Zarys historii inwektywy wczesnochrześcijańskiej*, „Roczniki Teologiczne” 43/2 (1996) s. 363-390.
- Longosz S., *Lucyfer z Cagliari*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 11, red. S. Wilk *et al.*, Lublin 2006, k. 109-111.
- Nowy Słownik Wczesnochrześcijańskiego Piśmiennictwa*, red. M. Stawowieyski – J. Szymusiak – W. Stawiszyński, Poznań 2022.
- Opelt I., *Formen der Polemik bei Lucifer von Calaris*, „Vigiliae Christianae” 26 (1972) s. 200-226.
- Peachin M., *Roman Imperial Titulature and Chronology, A.D. 235-284*, Amsterdam 1990.
- Plezia M., *Słownik łacińsko-polski*, t. 1, Warszawa 2007.
- Spychała D., *Lucyfer, biskup Caralis i jego stosunek do konfliktów doktrynalnych w Kościele IV wieku*, „Universitas gedanensis” 51 (2016) s. 127-148.
- Stanula E., „*Non possumus*” św. Hilarego z Poitiers, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 18 (1985) s. 181-189.
- Syme R., *Imperator Caesar: A Study in Nomenclature*, „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte” 2 (1958) s. 172-188.
- Szymusiak J., *Schizma antiocheńska*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, red. F. Gryglewicz *et al.*, Lublin 1973, k. 645-647.